Stasi toimik Eesti NSV kohta aastast 1989

Ivo Juurvee

Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkonna arhiivis leidub toimik Eesti NSV kohta.[1] Nagu näitab ka toimiku kaanele käsitsi kirjutatud pealkiri „Estische SR" (ilmselgelt on silmas peetud Eesti NSV-d, mis saksa keeles peaks olema kirjutatud „Estnische SSR"), ei ole tegu just saksa täpsuse musternäidisega. Dokumendid selles 38-lehelises säilikus ei ole süstematiseeritud ei kronoloogiliselt ega sisuliselt, puuduvad igasugused andmed toimiku avaja isiku või institutsiooni ning avamise põhjuste kohta. Dateeritud on ainult üheksa dokumenti, mis jäävad ajavahemikku 29. jaanuarist 30. augustini 1989, neist omakorda seitse augustis. Materjali sisu näitab, et ka ülejäänu pärineb samast aastast, kaks dokumenti võib pärineda 1988. aasta lõpust.[2]

Materjalid nimetatud säilikus jagunevad neljaks:

- Saksa DV Moskva saatkonnast *teletype*'i teel saadud kiirteated;
- Saksa DV välisministeeriumi (*Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten*) informatsioonid;
- tõenäoliselt Stasi ettevalmistatud dokumendid: toortõlge ajalehest Krasnaja Zvezda ja kaks memorandumit, millel puuduvad kuupäevad, numbrid, salastamismärked ning andmed koostaja ja adressaadi kohta;
- väljavõtted Saksamaa LV ajakirjandusest (Der Spiegel ja Die Welt).

Dokumendid on oma toonilt mõistlikud ja ideoloogilisse sõnadevahtu ei ole laskutud, kuigi tihti tulevad ette hinnangut kandvad sõnad, nagu „natsionalistid" või „separatistid", mis olid toonase idabloki kantseliidi tavaline osa. Vaadeldakse peamiselt üldisi trende, isikunimesid on vähe. On näha, et teadmised on ammutatud venekeelsetest allikatest ja transkribeerimisel on tekkinud probleeme – näiteks on Arnold Rüütli nimekuju „Rjujtel", ERSP kohta lühend PNNE (ehk *Partija Natsionalnoj Nezavisimosti Estonii*) jms.

Teemadest käsitletakse poliitilise aktiivsuse teket Eestis, eriti Rahvarinde ja ERSP tegevust. Rahvarinde liikumist peetakse kolmest Balti riigist kõige kaugemale arenenuks Eestis, selle liikmete arvu hinnatakse dateerimata dokumentides korduvalt 300 000-le, millest 28% on Stasi andmeil EKP liikmed. Kajastatud on ka Moskva reaktsiooni ja vastumeetmeid. Materjali põhjal ei saa kahjuks kindlaks teha, kas mingi osa sellest on saadud Stasi ja KGB vahelise infovahetuse tulemusena või pärineb kõik Saksa DV välisministeeriumist ja Lääne avalikest allikatest.

Huvi tõus Eesti vastu augustis on seletatav Molotovi–Ribbentropi pakti sõlmimise 50. aastapäeva puhul korraldatud Balti ketiga, oli ju see sündmus otseselt seotud ka Saksamaa ajalooga. Stasi ajalookäsitlus on pealiskaudne:

[1] Estische SR. BStU, Archiv der Zentralstelle, MfS-HA II, 38105. Autor tänab materjalile tähelepanu juhtimise eest professor Heinrichs Strodsi.

[2] Ühes dokumendis mainitakse Rahvarinde asutamiskongressi 01.–02.10.1988, seega ei saa see olla koostatud varem. Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehena nimetatakse Bruno Sauli (ametis kuni 16.11.1988), seega peaks see olema kirjutatud ajavahemikul 03.10–16.11.1988. Dokumendi sisu järgi tundub siiski tõenäolisem, et koostaja ei ole olnud teadlik Sauli väljavahetamisest ning memorandum on koostatud hiljem. Estnische SSR, dateerimata, BStU, Archiv der Zentralstelle, MfS-HA II, 38105, l. 3–4. Teine raskesti dateeritav dokument on publitseeritud täies mahus.

„[– – –] Olulist rolli mängib veel Nõukogude Liidu ja fašistliku Saksamaa vahel sõlmitud mittekallaletungilepingu 50. aastapäev selle aasta 28. septembril. Põhja-Euroopa riikides ollakse arvamusel, et nende kahe riigi vaheline poliitiliste mõjusfääride omavahelist ärajagamist puudutanud lisalepe viis olukorrani, kus Baltikumi vabariigid „inkorporeeriti" Nõukogude Liitu. [– – –]"[3]

Dokumendi koostaja on eksinud pakti sõlmimise kuupäevaga, tõenäoliselt isegi aastaga. Muus osas räägib asjadest toonase poliitilise korrektsuse piirimail. Kuigi pakti salajase lisaprotokolli tekst oli 1988. aasta suvel avaldatud nii Eesti NSV kui ka Vene NFSV ajakirjanduses,[4] ei olnud selle olemasolu ida pool raudset eesriiet ametlikult veel tunnistatud – selleni jõudis NSVL Rahvasaadikute Kongress alles 24. detsembril 1989.[5]

Nagu näitab toimikule Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkonnas antud tähistus MfS-HA II (*Ministerium für Staatssicherheit, Hauptabteilung II*), on seda hoitud II peaosakonnas, mis tegeles vastuluure ehk spionaaživastase võitlusega (*Spionageabwehr)*. II peaosakonna ülesandeid[6] arvestades on toimiku paiknemine just seal mõneti üllatav. Oleks arusaadav, kui Stasi oleks näinud ohuna Saksa DV-le Eestist lähtuvaid uusi tuuli, võimalikku koostööd Ida-Saksamaa teisitimõtlejatega, vastastikku tegevusmeetodite tundmaõppimist jms., kuid sellisel juhul oleks toimik pidanud asuma opositsiooni ja teisitimõtlejatega tegelevas XX peaosakonnas. Võimalik, et välisministeeriumi liinis ja rutiinse pressimonitooringu käigus hakkas Eesti kohta kogunema materjali, mis tundus hävitamiseks liiga huvitav (kuna ühelgi dokumendil ei ole registreerimismärkeid, oleks see pidanud võimalik olema), kuid samas ei haakunud temaatiliselt ühegi toimikuga. Kuni lõpuks võttis keegi pappkaaned, kirjutas kiiruga peale „Estische SR" ja viskas kogunenud paberid sinna vahele. Juhul kui Saksa DV-s kehtinud režiim ei oleks kokku varisenud – ja kokkuvarisemist Stasi tollal ette ei näinud –, oleks võinud neid materjale vaja minna küll. Kuid need jäid vedelema kuni Stasi likvideerimiseni. Võimalik ka, et koostamisel oli mingisse teise toimikusse kuuluv ülevaade näiteks uutest liikumistest ja nende liikmetest Ida-Euroopas ning selle jaoks süstematiseeriti töö käigus huvipakkuvat materjali riikide kaupa.

Stasi toimik „Estische SR" ei anna uut teavet, mis oleks abiks 1989. aasta Eesti sündmuste uurimisel. Siiski on huvipakkuv ainuüksi selle olemasolu ja jääb võimalus, et Stasist maha jäänud tohutu hulga dokumentide seas on ka sisulisemaid Eestit puudutavaid materjale, mis ei ole veel uurijate tähelepanu alla sattunud.

Ivo Juurvee

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 2002, magistrikraadi kaitses 2003 Kesk-Euroopa Ülikoolis, alates 2005 Tartu Ülikooli ajaloodoktorant. Peamised uurimisvaldkonnad on eriteenistuse ajalugu ja 20. sajandi poliitiline ajalugu.

[3] Betreff. Politische Entwicklung in den baltischen Sowjetrepubliken, dateerimata, BStU, Archiv der Zentralstelle, MfS-HA II, 38105, l. 12–18.

[4] M. von Hagen. History and Politics munder Gorbachev. Professional Autonomy and Democratization. – P. Lerner (ed.) The Soviet Union 1988. Essays from the Harriman Institute Forum. New York: Crane Russak, 1989, lk. 185.

[5] Vt. H. Lindpere. MRP. Raske ülestunnistus. Olion, Tallinn, 1991.

[6] Põhjalikumat ülevaadet vt. H. Labrenz-Weiß. Die Hauptabteilung II. Spionageabwehr. MfS-Handbuch, Teil III/7. BStU, Berlin, 2001. Kättesaadav internetis Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkonna veebilehel: http://www.bstu.bund.de/nn_712108/DE/Publikationen/Anatomie-der-Staatssicherheit/anatomie-der-staatssicherheit__node.html__nnn=true (31.03.2009).

Stasi Haus. Repro

Dokument

Teema: Poliitilised arengud Balti liiduvabariikides[7]

Kõigis Põhja-Euroopa riikides, eelkõige Soomes ja Rootsis, pühendatakse suurt tähelepanu käesoleva hetke poliitilistele arengutele Balti liiduvabariikides.

Selle põhjuseid tuleb otsida nende riikide vahelistest sajanditepikkustest ajaloolistest suhetest ja sidemetest (näiteks Soome ja Eesti kuuluvad koos soome-ugri keelerühma) ning asjaolust, et 1940. aastal toimunud Nõukogude Liitu vastuvõtmise järgsed Baltikumi poliitilised emigrandid asusid elama Põhja-Euroopa riikidesse ja võtsid sealses ühiskondlikus elus sisse kindla koha, näiteks on praegune Rootsi sotsiaaldemokraadist justiitsminister Läti päritolu. Olulist rolli mängib veel Nõukogude Liidu ja fašistliku Saksamaa vahel sõlmitud mittekallaletungilepingu 50. aastapäev selle aasta 28. septembril [*sic*!]. Põhja-Euroopa riikides ollakse arvamusel, et nende kahe riigi vaheline poliitiliste mõjusfääride omavahelist ärajagamist puudutanud lisalepe viis olukorrani, kus Baltikumi vabariigid „inkorporeeriti" Nõukogude Liitu.

Eriti tugev side eelmainitud sündmustega on just Soomel, sest vastupanu sarnastele arengutele viis 1939. aastal Talvesõjani Nõukogude Liiduga.

[7] Saksa keelest tõlkinud Marju ja Olaf Mertelsmann. Tõlkijate märkus: Originaalteksti puhul on tegemist näitega halvast bürokraatlikust idasaksa keelekasutusest arvukate sisuliste ja keeleliste vigadega. Autoriks on tõenäoliselt SDV-st pärit emakeele-rääkija, kelle üldharidustase on suhteliselt madal, sest ta kasutab võõrsõnu valesti ning tal on probleeme grammatika ja õigekirjaga.

Põhja-Euroopa riikide arvates kujuneb rahvusküsimus Nõukogude Liidu ümberkorralduste kolmandaks proovikiviks. Laiendatud rahvusliku enesemääramise nõudmised leiavad nendes riikides kõigi ühiskondlike parteide ja organisatsioonide täieliku toetuse. Rootsi valitsus annab teada rahvuslike iseseisvuspüüdluste maine tõstmise aktsioonidest. Välisministeeriumi riigisekretär Schorri[8] kinnitas Rootsi kavatsusi rajada kolmes Balti liiduvabariigis diplomaatilisi, majanduslikke ja kultuurilisi esindusi.

Soome valitsus dementeeris küll teadet Tallinnas peakonsulaadi avamisest, kuid möönis samas, et laiendatakse vastavat filiaali Leningradi konsulaadis.

Eesti ja Läti Rahvarinnete asutamiskongressidega seoses avaldatud materjalidest võib teha Balti liiduvabariikide arengute kohta järgmise kokkuvõtte:

Kõigis kolmes Balti liiduvabariigis on välja kujunenud Rahvarinde liikumised, mille eesmärgiks on suhteline rahvuslik iseseisvus iseseisvate võrdväärsete riikide konföderatsiooni raames.

Kõige kaugemale on see protsess arenenud Eestis, kus Rahvarinne esineb ühiskondliku organisatsioonina, millel on ulatuslik programm ja tsentraalne juhtimine – võitluses poliitilise võimu nimel on Eestimaa Rahvarinne arenenud tõsiseks konkurendiks EKP-le (1. kongress 1.–2. okt. 1988). Eestimaa Rahvarinde poliitilise orientatsiooni puhul räägib siiski hetkel veel kaasa EKP. Rahvarinde 300 000 liikmest 28% on kommunistliku partei liikmed. Seitsmest keskjuhatuse liikmest on neli samuti parteilased. EKP 1. sekretäri sõnade kohaselt tuleb Rahvarinde kaasabil taastada usk parteisse.

Poliitiliste kommentaatorite jaoks on Eesti arengud Gorbatšovi mudeliks rahvusküsimuse lahendamisel. Säärane hinnang tugineb muu hulgas asjaolule, et Rahvarinde esindajad väidavad end täitvat Gorbatšovi nõudmist haarata enda kätte kohalik poliitiline ning majanduslik areng. Samuti tuginetakse EKP 1. sekretäri seltsimees Väljase tervituskõnele ning seltsimees Gorbatšovi poolt Rahvarinde kongressile saadetud tervitussõnumile. Eesti Ülemnõukogu hääletas näiteks ühehäälselt maha üldist korda ning siseministeeriumi väeosade lahinguvalmidust puudutava seaduse, nõudes selle ümbertöötamist vastavalt avaliku diskussiooni tulemustele ja liiduvabariikide eripärasid arvestades. Eestil ei olevat korra tagamiseks vaja mingeid väeosasid.

– Lätis on Rahvarinne kindla organisatsiooni loomise faasis (1. kongress 8.–9. okt. 1988); liikmeskond *ca* 130 000. Rahvarinde keskuseks on Kirjanike Liit koos oma esimehe Janis Petersiga eesotsas ning „Roheliste" liikumine. Lisaks sellele on seal juures sellised kontroverssed grupid nagu inimõiguste grupp „Helsingi 86" ja Läti iseseisvusgrupp. Läti Kommunistlik Partei pole siiani selles liikumises erilist rolli mänginud, kuigi väidetavalt on ka seal mingi protsent partei liikmeid. Asutamiskongressil esines Läti Kommunistliku Partei 1. sekretär Janis Vagris lühikese kõnega. Läti Rahvarinne orienteerub oma Eesti vennasorganisatsiooni programmi järgi.

Leedu NSV-s on Rahvarinne formeerumas. Ülekaalus on ekstreemsed natsionalistlikud organisatsioonid, nagu näiteks „Leedu Vabadusliit", mis nõuab Nõukogude Liidust eraldumist. Asutamiskongress on kokku kutsutud 22.–23. oktoobriks 1988.

Rahvarinded ei määratle end poliitiliste parteide, vaid ühiskondlike organisatsioonidena. Neil on

[8] Pierre Schori.

masside toetus. EKP 1. sekretär nimetas Rahvarinnet liikumiseks, mis toetab Nõukogude Liidu uuenemisprotsessi. Eesti ja Läti Rahvarinded nõuavad õigust esitada valimistel oma kandidaate. Seega ei ole välistatud, et Eesti NSV Ülemnõukogu valimistel 1989. aastal saavutab enamuse Rahvarinne.

Eestimaa ja Läti Rahvarinnete asutamiskongressid võtsid vastu majandusliku, poliitilise ja kultuurilise iseseisvuse programmi. Eesti oma võib nimetada juhtprogrammiks mõlema ülejäänud Balti liiduvabariigi jaoks.

Programmid sisaldavad laiaulatuslikku väidete ja nõudmiste kogumit.

a) poliitika valdkonnas:
Nõukogude Liidu muutmine suveräänsete riikide föderatsiooniks;
Rahvarinde liikumise (mitte partei!) tunnustamine ühiskonna juhtiva jõuna;
õigus oma esindusele ÜRO-s ja teistes rahvusvahelistes organisatsioonides (nt. Rahvusvaheline Olümpiakomitee);
valitsuse ja liiduvabariigi ülemnõukogu õigus otsustada iseseisvalt, Moskvast sõltumatult, kõigi ühiskondlike küsimuste üle;
vetoõigus kõigi keskusest tulevate otsuste ja seaduste suhtes, mis puudutavad vastava liiduvabariigi elukorraldust;
rahvuslike esindajate saatmine välis- ja kaitseministeeriumisse;
vana rahvuslipu tunnustamine riigilipuna (avalik näitamine on juba lubatud);
nõue võtta juriidilisele vastutusele Stalini-aegsed vastutavad isikud ning rehabiliteerida kõik möödunud poliitiliste valitsusperioodide ohvrid;
massihävitusrelvade liiduvabariigi territooriumile mittepaigutamine ja sõjalise potentsiaali vähendamine kohalikul territooriumil;
omaenese ohvitseride kaadri loomine ja sõjaväeteenistuse läbimine rahvuslikes sõjaväeosades rahvuskeeles oma territooriumil;
relvavaba teenistuse sisseviimine;
liiduvabariigi territooriumil asetsevate tsentraalsete sõjaliste asutuste iseloomu ja staatust puudutava kokkuleppe sõlmimine kaitseministeeriumiga;
omavalitsuse plaani/programmi väljatöötamine.

b) majanduse valdkonnas:
kõigi ettevõtete ja institutsioonide (liikluskorraldus, postiasjandus ja telekommunikatsioon) vastava liiduvabariigi omandisse üle viimine;
täielik otsustusvabadus majanduspoliitika küsimustes, suletud majandustsooni loomine jõudmaks täieliku majandusliku iseseisvumiseni;
riikliku valuutamonopoli likvideerimine, kohaliku valuuta tarvitusele võtmine (konverteeritav nii Lääne valuutadesse kui ka rublasse);
seotus tsentraalse riigieelarvega liiduvabariigi maksude osalise väljaveo kaudu;
õigus iseseisvatele otsustele seoses välismaiste investeeringutega koos natsionaliseerimisvastaste garantiidega;
edasise tööstuspotentsiaali väljakujundamise lõpetamine (või isegi vähendamine), et vältida teistest rahvustest tööjõu sissevoolu ning keskkonnakaitse huvides;
riiklike ettevõtete üleviimine kollektiivsesse või eraomandisse.

c) rahvusküsimuses:
rahvuskeele ja -kultuuri kaitse, rahvuskeele tunnustamine riigi- või ametliku keelena (juba seaduslikult kinnitatud);
edaspidise immigratsiooni ärahoidmine (eestlaste rahvuslik osakaal on Eesti NSV-s langenud juba alla 50% [*sic*!]) ning abinõude tarvituselevõtt, et vähendada venelaste osakaalu rahvastikus;
abinõude kasutuselevõtt suurendamaks kohaliku rahvuse sündimust;
kõigi elanikkonna gruppide huvide kaitse;
õigus rahvuslikule passile ja oma viisa väljastamisele (külalisviisa teistele Nõukogude Liidu kodanikele 15 päevaks, viisavabadus Soome ja Rootsi kodanikele);
rahvuslike ajalehtede õigus oma väliskorrespondentidele;
täielik toetus rahvuslike tavade ja traditsioonide arendamisel.

Asutamiskongressidel teiste liiduvabariikide esindajate poolt esitatud väidete kohaselt üritati terves Nõukogude Liidus luua sarnaseid liikumisi, kuid partei- ja riigiorganid osutasid kindlate organisatsioonivormide loomisele vastupanu.

Informeeriti tsentraalse ekspertgrupi tööst, mille ülesandeks oli töötada välja plaan üleminekuks omavalitsusele kolmes Balti liiduvabariigis, Valgevene NSV-s ja mitmes autonoomses vabariigis (sh. Tatari ANSV-s).

Kokkuvõte / hinnang

Arengud Balti liiduvabariikides näitavad, et rahvusküsimuse probleemid ei mängi oma rolli mitte ainult Armeenias ja Aserbaidžaanis. Need arengud pole küll nii vaatemängulised kui Kaukaasia liiduvabariikides, kuid neil on tõenäoliselt suurem poliitiline tähtsus, kuna need puudutavad liiduvabariikide suhteid keskvõimuga ja seega multinatsionaalse Nõukogude riigi põhialuseid.

EKP 1. sekretär on arvamusel, et laiendatud rahvusliku iseseisvuse nõuded on kõigis valdkondades õigustatud ning ainult nende allasurumine viiks separatismini.